

**FROM THE LATE ANTIQUITY TO THE HIGH
MIDDLE AGES: AN ARCHAEOLOGICAL VISION**
DE LA TARDOANTIGUITAT A L'ALTA EDAT MITJANA:
UNA VISIÓ ARQUEOLÒGICA

CIP 94°04/09° FRO

From the Late Antiquity to the High middle Ages : an archaeological vision = La Tardoantiguitat a l'alta Edat mitjana : una visió arqueològica / Marc Bouzas, Lluís Palahí (eds.). - Girona : Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic : Documenta Universitaria, 2024. - 1 recurs en línia (343 pàgines) : il·lustracions, plànols, gràfics. - (Moncrapa ; 01)
Descripció del recurs: 17 juliol 2024
Conté: La vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona) durant l'Antiguitat Tardana / Marta Prevosti Monclús, Rosario Navarro Sáez, Ramon Coll Monteagudo ... - Textos en català, castellà i italià; resums en català, castellà i anglès
ISBN 978-84-9984-615-6

I. Bouzas Sabater, Marc, 1992- , editor literari II. Palahí, Lluís, editor literari III. Contenidor de (obra): Prevosti, Marta. Vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona) durant l'Antiguitat Tardana IV. Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic 1. Ordenació del territori - Europa - S. V-X 2. Ciutats - Europa - S. V-X 3. Espiritualitat - Europa - S. V-X 4. Catalunya - Condicions rurals - S. V-X 5. Europa - Història - S. V-X 6. Catalunya - Història - S. V-X 7. Llibres electrònics

CIP 94°04/09° FRO

Moncrapa - 01

© Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / [Content and figures](#): els autors / [the authors](#)

© Il·lustració de la coberta / [Cover illustration](#): Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Equip editorial i instruccions per als autors i política editorial / [Editorial team and instructions for authors and editorial policy](#): www.documentauniversitaria.media/

Contacte / [Contact](#):

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic
cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona
Plaça Ferrater Mora, 1
17071 Girona
Tel. 972 45 82 90

ISBN: 978-84-9984-615-6

DOI: [10.33115/c/9788499846156_10](https://doi.org/10.33115/c/9788499846156_10)

Girona, 2024

No es permet un ús comercial de l'obra original ni la generació d'obres derivades per altres persones que no siguin les propietàries dels drets. És la llicència més restrictiva ja que només permet que altres persones es descarreguin l'obra i la comparteixin amb altres sempre i quan en reconeguin l'autoria, però sense fer-ne modificacions ni ús comercial.

ÍNDEX

Presentació	7
-------------	---

EL MÓN RURAL. LA FI DE LES VIL·LES I LES NOVES FORMES D'EXPLOTACIÓ

La vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona) durant l'Antiguitat Tardana	10
---	----

Marta Prevosti Monclús, Rosario Navarro Sáez, Ramon Coll Monteagudo

La <i>villa</i> dels <i>Castellets</i> entre el baix imperi romà i l'època visigòtica (segles v-viii dC)	29
--	----

Adrià Cubo Córdoba, Jordi Morera Camprubí, Josep Francesc Roig Pérez

Arqueologia dels espais de producció al jaciment de Santa Margarida (Martorell). Estructures de combustió, treballs agrícoles i manufactura en un assentament en transformació	42
---	----

Esther Travé Allepuz, Pablo Del Fresno Bernal, Montserrat Farreny Agràs

EL TERRITORI. UN ESPAI EN TRANSFORMACIÓ QUE CAL CONTROLAR

Los últimos romanos en los límites de la romanidad. El extremo occidental de la tarraconense entre germanos y vascones	56
--	----

Jose A. Lecanda

Redescobrint el paisatge medieval del <i>Laci du sud</i> (Itàlia). El <i>Monti Aurunci Project</i> (MAP)	74
--	----

Edoardo Vanni, Federico Saccoccio

Les Terres de Ponent a la Tardoantiguitat (segles iv-viii). Aproximació a la xarxa de poblament i les vies de comunicació	92
---	----

Montse Baiges Minguella

Continuïtats i ruptures del poblament romà baiximperial i tardoantic a l'extrem nord-est de l' <i>Ager Tarraconensis</i> (comarques de l'Alt Penedès, Baix Penedès i Garraf)	110
--	-----

Francesc Florensa Puchol, Magí Miret-Mestre

De Tàrraco i l' <i>ager tarraconensis</i> occidental a Tarragona i el camp entre els segles v i xii. Cap a un nou relat històric	136
---	-----

Joan Josep Menchon Bes

El Castellot de Castellví de la Marca (Barcelona), entre l'antiguitat i els feus 151

Ramon Martí, Cristian Folch, Jordi Gibert, Xavier Gonzalo

CIUTATS I VILATGES. ENTRE EL MÓN CLÀSSIC I EL MÓN FEUDAL

Gerunda entre el baix imperi i l'alta edat mitjana 169

J. M. Nolla

La transformació d'Aix-en-Provence (França) entre l'Antiguitat i l'inici de l'edat mitjana 176

Núria Nin

Roses, de la tardoantiguitat a l'època medieval 199

Marc Bouzas i Lluís Palahí

El pas de l'antiguitat a l'edat mitjana al jaciment de l'Esquerda, Osona. Darreres novetats de la recerca arqueològica 213

Imma Ollich, Montse Rocafiguera, Maria Ocaña, Albert Pratdesaba, Esther Travé

Un conjunt ceràmic del segle VI dC a Blanes (la Selva) 228

Joan Llinàs i Pol

L'ESPIRITUALITAT. DELS NOUS RITUALS FUNERARIS A L'APARICIÓ DE LES PRIMERES ESGLÉSIES CRISTIANES

La cultura material d'un monestir Prepirinenc a Catalunya dels visigots a la implantació del feudalisme a Santa Cecília dels Altmiris 238

Walter Alegria Tejedor, Marta Sancho i Planas

Le quattro chiese di Coccabile di Copparo (FE). Una testimonianza di continuità di culto dal V-VII sec. ai giorni nostri 253

Flavia Amato, Marco Bruni, Chiara Guarnieri

El yacimiento de «A Capela» un eslabón en la historia de Catoira 264

Diego Piay Augusto

El jaciment romà de Ca la Madrona, Mataró. Resultats preliminars 276

Jordi Ardiaca Rodríguez

Canvi de paradigma en el món funerari durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana al Prepirineu? El cas de la bauma dels Ossos del Clot del Llop (Gironella, Berguedà) 290

Rosa Soler Acedo, Marta Sánchez Soler, M. Eulàlia Subirà

Esquelles o campanes? Revisió de materials sonors del monestir del Bovalar (Segrià, segles vi-viii)	299
Laura de Castellet	
Els orígens de l'església parroquial de Sant Esteve de Canapost (Forallac, Baix Empordà)	309
Jordi Oliver Vert	
ABSTRACT (català)	319
ABSTRACT (español)	327
ABSTRACT (english)	335

GERUNDA ENTRE EL BAIX IMPERI I L'ALTA EDAT MITJANA

J. M. Nolla

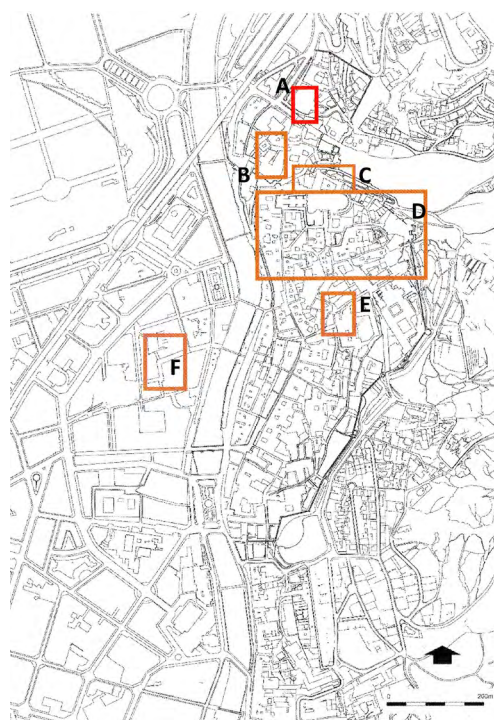
PRESENTACIÓ

Ens sembla oportú agafar com a punt de partida d'aquesta comunicació la presentació, l'any 1977, d'una tesi doctoral que es llegí a la UAB sobre *Gerunda* a època romana que constituïa un acurat i exhaustiu estat de la qüestió d'allò que sabíem sobre aquella ciutat. Com a obra del seu temps, feia pròpies algunes idees molt arrelades, que, aleshores, semblaven inalterables com el suposat cop de mà dels francs durant el principat de Gal·liè que hauria estat devastador i de pregones conseqüències (Nolla, 1977, pp. 1015-1028). Per al baix-imperi (segles iv-v), se seguia, amb petits matisos, les opinions d'autors consagrats (per exemple, Palol, 1967, pp. 36-37) tot incorporant algunes dades noves (sobre la figura de Rufi o sobre la necròpolis del Mercadal) (fig. 1F) que han acabat formant part del relat històric sobre aquella etapa de la història de la ciutat. No era, només, el buit documental sobre el nucli urbà de l'antiga *Res publica Gerundensium*, sinó també, general, de tot el territori de l'antiga *ciuitas* i de les *ciuitates* veïnes, amb poques dades i, ben sovint, mal interpretades. En total, el capítol VII d'aquell treball (*Los dos últimos siglos*), ocupava escassament tres pàgines (Nolla, 1977, pp. 1028-1030), on, òbviament, s'escriu ben poques coses originals. Quedava volgudament fora del relat la baixa antiguitat, l'etapa del domini visigot.

Entorn d'aquells anys caldria situar canvis substancials en la pràctica arqueològica en aquest país nostre que propicià no només noves i ambicioses excavacions sinó, també, un procés de recopilació i anàlisi crítica de les antigues que van permetre canvis interpretatius i l'obertura de nous camins, noves vies amb resultats nous i, sovint, ben ancorats (una interpretació global sobre aquests problemes historiogràfics a Nolla, 2024).

Una dècada més tard, en relació amb *Gerunda* podíem dir que sabíem unes quantes coses més (Nolla, 1988, pp. 69-108 i cinc làmines sense pàgines). En aquell llarg article de síntesi,

Figura 1. Planta actual de la ciutat de Girona on es marquen els llocs esmentats en el text. a) Hospital (xenodochium) al burg de Sant Pere de Galligants. b) Basilica martirial i seu episcopal al burd de Sant Feliu. c) Sitjar de Sant Feliu. d) Força Vella (nucli urbà emmurallat). e) Temple de Sant Martí Sacosta. f) Necròpolis martirial del Mercadal.

ja es qüestionava la invasió dels francs en aquest territori per la manca absoluta de dades del pas d'aquella gent i sense indicis, en la mateixa ciutat i en el seu suburbi immediat, que contrastava amb una certa eufòria urbana (reforma de les muralles, presència de sofisticats sarcòfags d'importació...). L'episodi de Feliu era remarcat tal com la consolidació de la seu episcopal, ben documentada molt poc després del 400. S'intuïa la importància que la ciutat va tenir sota domini got i s'incorporava la documentació generada per la presència dels seus bisbes en els concilis provincials i generals d'ençà del 516. En canvi, continuàvem tenint escasses dades topogràfiques i urbanístiques que només les excavacions, si de cas, podrien arribar a resoldre (Nolla, 1988, pp. 95-101).

Justament els anys 1987 i 1988, s'efectuaren modestes excavacions urbanes dins de la ciutat antiga, a l'extrem més oriental, al castell de Gironella i a la caserna d'Alemanys, amb excel·lents resultats (Nolla et al., 1989, pp. 111-130, Nolla i Sagrera, 1991, pp. 177-195, respectivament) (fig. 1.D i fig. 2.A i G) un procés que s'ha intensificat exponencialment fins al dia d'avui que ha anat en paral·lel a l'estudi de la forma urbana de la ciutat,¹ de les fonts tardoantigues (Amich, 2006), que permeten fer-se una idea més precisa, més rica, del nucli urbà de *Gerunda*, entre el 300 i el 800, que mostren una ciutat en transformació en el pas del món clàssic al món medieval (Canal et al., 2003; Nolla et al., 2008). Vegem, tot seguit, ordenat per espais i sectors, què en sabem del cert.

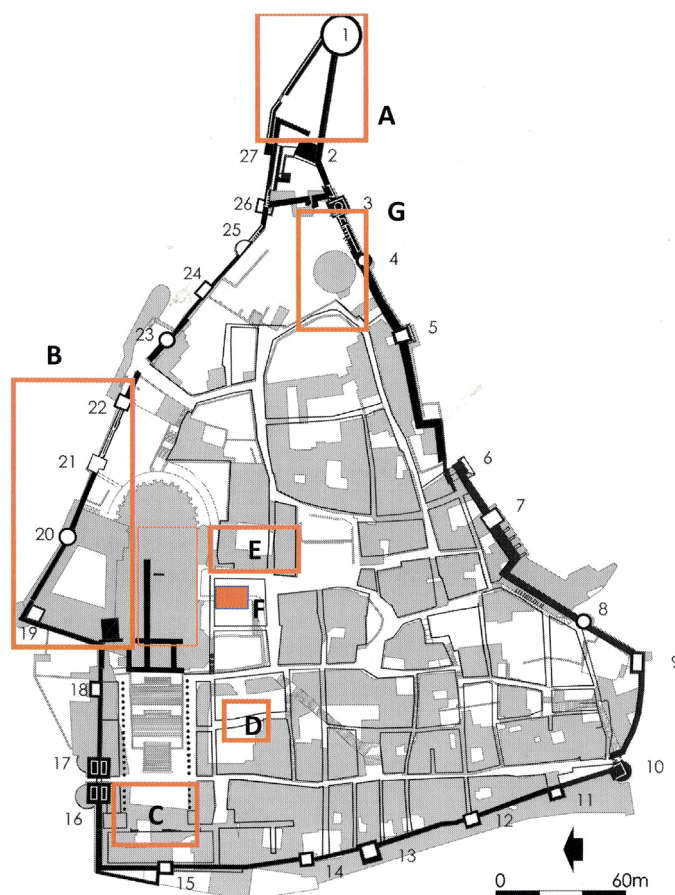

Figura 2. Planta actual de la Força Vella (amb indicació de les torres numerades). a-b) Àrees de creixement de la superfície urbana de finals del segle VIII, respectivament, alcassaba o castell de Gironella i sector lligat a la seu de Santa Maria. c) Palau del comes ciuitatis. A migdia, esglésiola de Sant Genís i a tramuntana, petit temple de Santa Maria de les Puelles, documentats a època carolíngia. d) Cruïlla de carrers amb sòl de còdols a l'antiguitat tardana. e) Palau episcopal des de finals segle X. Just a migdia, petita xenodochia d'Oliba Llobató. f) Situació de la sinagoga a finals del segle X. g) Caserna d'Alemanys.

1 D'ençà de 1995 i fins avui mateix s'han publicat tretze volums sota el títol genèric *Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica* que analitzen l'evolució de diferents sectors de la ciutat o, a voltes, tot el seu conjunt en una època determinada.

LES MURALLES

Globalment en tenim, ara mateix, un bon coneixement tot i que hi ha sectors i detalls que encara se'ns escapen. A època tetràrquica, entorn del 300, les defenses urbanes foren objecte de profundes reformes, d'una intensa reconstrucció general que, tanmateix, queda molt emmascarada per la construcció dels murs carolingis posteriors (*infra*) (en general, Nolla, 2007, pp. 633-647; Nolla i Vivó, 2012, pp. 49-69). Un segle després calgueren reformes puntuals com la fortificació de la porta del Fòrum (Nolla et al., 2008, pp. 174-183, fig. 153-155). Ben a finals del segle VIII, abans de la conquesta, pels carolingis, de Barcelona (801), les muralles urbanes foren refetes contundentment, amb un excel·lent resultat i una llarga durada (Canal et al., 2003, pp. 107-153; Nolla, 2018). Aprofitant l'avinentesa, es feu créixer la superfície urbana un xic més de mitja hectàrea i no solament per raons defensives (Canal et al., 2003, pp. 109-111; Nolla et al., 2008, pp. 183-205; Nolla, 2013, p. 71-84). És interessant, però ben difícil d'explicar i contextualitzar la referència a un *antemurale* a època carolíngia (Rius, 1928, doc. núm. VI, p. 358), un fet únic en tota la documentació catalana d'aquell període històric (fig. 1.D i fig. 2.A i B)

L'INTERIOR DE LA CIUTAT

La nostra informació és desigual i, en molts aspectes, escassa. Basant-nos en els estudis d'història urbana (vegeu nota 1), sabem que l'estructura urbana no canvià (o ho feu, només subtilment) i que alguns carrers foren renovats i dotats d'un sòl de còdols, una manera de fer que la ciutat ha fet seva (fig. 2.D). Sabem, també, que les profundes transformacions del fòrum s'iniciaren al voltant del 500. Fou un canvi continu i lent. Encara, ben avançat al segle XIV, se'n conservaven notables vestigis (Canal, Nolla i Sagrera, 2015, pp. 63-74). Durant l'interregne ostrogot, pràcticament tot el costat occidental de l'antiga plaça foral l'ocupà el casal, enorme, del *comes ciuitatis*, la primera autoritat militar i civil de la *ciuitas* (fig. 2.C). El coneixem prou bé (Canal et al., 2010, pp. 224-234). Les noves excavacions que s'hi realitzen hauran de permetre conèixer-lo millor i, potser, definir-ne la superfície. A època carolíngia hi havia, en la suposada perifèria d'aquell edifici, dues capelles dedicades respectivament a Santa Maria de les Puelles (nord) i al màrtir Genís (migdia) que perduraren fins a època moderna (Canal et al., 2003, pp. 164-176) (fig. 2.C). S'ha proposat que podrien haver aprofitat petites construccions simètricament disposades de l'antiga plaça foral. Caldria confirmar-ho arqueològicament (Nolla et al., 2008, pp. 183-205).

La reconstrucció profundíssima de les defenses urbanes significà un creixement de la superfície urbana de mitja hectàrea (un notable 10%), en direcció a tramuntana i a llevant. Devers sol ixent, es bastí la potentíssima alcassaba de Gironella, aquesta construcció té una sòlida base poliòrquica en millorar considerablement un punt molt feble del sistema defensiu global; en canvi, l'expansió més enllà de l'actual catedral era militarment innecessària, difícil de fer i costosíssima (fig. 2.A). Cal, però, convenir que s'aprofità intel·ligentment l'avinentesa per aconseguir l'espai que calia per assegurar, en un futur immediat, un establiment còmode al nou conjunt

episcopal, al nou *episcopium*, que convenia situar dins dels murs urbans i en una situació dominant d'un poderós simbolisme (Nolla, 2013, pp. 71-84) (fig. 2.B).

Les dades documentals (i arqueològiques) confirmen l'existència d'algunes places interiors (les actuals dels Lledoners, de la Pabordia, de l'Institut Vell) que amb moltes possibilitats serien fundacionals.

Molt a finals del segle x cal situar l'aparició del palau episcopal que ocupà un edifici i els patis d'una construcció anterior on ara trobem el Museu d'Art, ben a prop de la seu de Santa Maria, que feu servir, segons pensem, l'antic temple romà, i de la sinagoga (fig. 2.F). Més cap a migdia, existí una modesta *xenodochia* privada bastida a la segona meitat del segle x i que desaparegué aviat (Canal et al., 2003, pp. 200-206; Amich i Nolla, 2011, pp. 95-112; Nolla, 2023, pp. 253-265) (fig. 2.E).

Tenim indicis fragmentaris de cases unifamiliars carolíngies, amb presència de llars senzilles, però ben bastides contra una de les parets de l'estança i, recurrentment, sitges o pregons orificis on es posaven grans *dolia defossa* (Nolla, 2022, pp. 209-230).

EL SUBURBIUM

En coneixem més coses, disposem de més informació. Ara ens queda clar que la denominació, ben arrelada i antiga, de *burgus*, referit exclusivament als dos barris perifèrics que s'alcen al sector septentrional de les muralles urbanes, separats pel riu Galligants, els únics sectors urbans perifèrics que reberen aquest nom,² és una conseqüència directa d'un origen antic que cal situar al baix-imperi o a l'antiguitat tardana. El primer, el més antic, fou, raonablement, el de Sant Feliu al voltant de la tomba del màrtir de la persecució de Diocleciana. En coneixem algunes coses i en podem deduir i suposar moltes més. La peça central fou la *memoria* del sant que acabà esdevenint una notable basílica (Nolla i Palahí, 2011) (fig. 1.B). Hi hagué moltes altres construccions que han desaparegut, entre les quals el casal de l'abat (Sobrequés et al., 2003, doc. núm. 435, pp. 386-389) i el gran *cellarium* que convindria situar a redós de la muralla (fig. 1.C), a l'est de Sobreportes (Nolla, 2013, pp. 71-84). Aquest barri s'expandia, amb més o menys intensitat, per un costat i altre de la via (actual carrer del rei Martí o del Llop). Immediatament, a l'altre costat del riu Galligants, s'alçava el burg de Sant Pere l'origen del qual seria la *mansio* lligada al *cursus publicus* i, de seguida, el *xenodochium*, l'hospital eclesial que n'aprofitaria l'espai, amb una llarga permanència fins a la segona meitat del segle XII, quan fou profundament reformat. Estigué en servei fins a època moderna quan acabà integrat a l'hospital de Santa Caterina. S'ha de datar devers el 500. A l'entorn hi hagué un cementiri i un sitjar que s'hi relligaven (Fuertes i Nolla, 2024). Ens queda clar: el cenobi de Sant Pere no fou fundat en un sector inhabitat sinó en un burg prou potent centrat en el *xenodochium*-hospital (fig. 1.A).

La necròpolis que nasqué com a complement de la *mansio* i que continuà fent servir l'hospital, fou utilitzada, també, per gent de religió musulmana dins del segle VIII. En aquells anys inicials de la presència àrab les dades més recents posen de manifest que els seguidors d'aquelles creences s'enterraren aparentment sense problemes de

2 Cap dels barris que van néixer i créixer devers migdia (Areny, Cap de l'Areny, Vilanova) o a l'altra banda del riu Onyar (Mercadal i Cuguçacs) van rebre aquella definició.

cap mena, on se bollien els cristians (Fuertes, 2020, pp. 137-160, amb bibliografia; Fuertes i Nolla, 2024).

Pel que fa al temple, inicialment funerari, de Sant Martí Sacosta, al costat meridional de la ciutat, més enllà dels murs i en una situació equidistant entre dues portes urbanes senyeres, la de l'Onyar (a ponent) i la Rufina (a llevant), que sabem que existia cap al 900, podria tenir un origen tardoantic. És una possibilitat a considerar que només noves troballes arqueològiques podran confirmar o rebutjar (Canal et al., 2003, pp. 87-98; Nolla, 2014-2015, pp. 71-84). És, tanmateix, un lloc que començà a dinamitzar-se a partir del segle x (Canal et al., 2003, pp. 87-98; Nolla, 2022, pp. 209-230) (fig. 1.E).

Podria ser interessant recalcar el paper simbòlic que jugaren, en la defensa virtual de la ciutat, les relíquies de Feliu i les de Martí, en la immediata proximitat de les tres grans portes urbanes (Nolla, 2013, pp. 71-84).

Al centre de l'actual barri del Mercadal, a redós d'un important camí est-oest, existí un cementiri i, versemblantment, una altra *memoria* martirial, complementària de la de Sant Feliu (*supra*), que commemoraria el lloc del martiri, on la sang fou vessada. Voldríem pensar, però no en tenim dades, que l'actual temple dedicat a Santa Susanna, esmentat documentalment per primer cop al segle XI, podria tenir el seu origen, potser llunyà, en la construcció commemorativa parcialment descoberta el 1895 (Nolla i Palahí, 2014, pp. 95-116; Nolla et al., 2016, núm. 115, pp. 448-452) (fig. 1.F).

LA PRIMERA CATEDRAL I EL PRIMER CONJUNT EPISCOPAL. ON EREN?

És una qüestió complicada i, de moment, ben difícil de resoldre ateses les circumstàncies. Queda clar, en la documentació carolíngia conservada, que a principis del segle IX la basílica de Sant Feliu, on reposaven les despulles del sant màrtir, era la seu episcopal. Santa Maria, dins dels murs, no se'n fa present fins al 842 (Sobrequés et al., 2003, doc. núm. 20, pp. 77-79). Després i durant molt temps, una i altra foren cocatedrals. El procés de divisió es perllongà de finals del segle IX fins a mitjan segle XI i les relacions entre ambdós temples han estat continuades i intenses (Canal et al., 2004, pp. 141-159; Sureda, 2008). Podem deduir, amb bases prou fermes, que aquesta situació es pot fer retrocedir fins a inicis del segle VIII. Però i abans? No hi ha dades de cap mena, però allò que sabem sobre la part *infra muros* de la ciutat, especialment sobre el terç septentrional, no permet, ni poc ni molt, assenyalar amb possibilitats un lloc on situar-lo. Deixem-ho, de moment, així.

BIBLIOGRAFIA

- Amich, N. M^a. (2006). *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII). Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte a Sant Felu de Girona a l'antiguitat tardana*, Girona (Monografies de l'Institut d'Estudis Gironins, núm. 19).
- Amich, N. M^a i Nolla, J. M. (2011). Caritat a la ciutat tardoantiga i carolíngia de Gerunda: els *xenodochia*. *Miscel·lània d'homenatge a Gabriel Roura i Güibas. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, LII*, pp. 95-112.
- Canal, E., Nolla, J. M. i Sagrera, J. (2015). El fòrum de Gerunda. Vestigis documentals. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, LVI*, pp. 63-74.
- Canal, J., Canal, E., Nolla, J. M. i Sagrera, J. (2003). *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*, Girona, Ajuntament de Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 5).
- Canal, J., Canal, E., Nolla, J. M. i Sagrera, J. (2004). L'entrada del complex episcopal dins murs entre els segles X-XI. *Actes del II Congrés d'Història de Girona. La catedral de Girona (27 i 28 de novembre de 2003)*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, XLV*, pp. 141-159.
- Canal, J., Canal, E., Nolla, J. M. i Sagrera, J. (2010). El palau comtal de Girona. De la fundació a la desaparició (circa 500 – segona meitat del segle XII). Dins N. Figueras i P. Vila (eds.). *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès*, pp. 224-234. Barcelona, Abadia de Montserrat.
- Fuertes, M. (2020). La nau central de l'antic Hospital dels Capellans de Girona: intervenció arqueològica. *Actes del VIè Congrés d'Història de Girona. Hospitalitas et caritas. Hospitals, cases de beneficència i caritat a Girona al llarg de la història. Girona, 22 de març de 2019. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, LXI*, pp. 137-160.
- Fuentes, M. i Nolla, J. M. (en premsa). El primer hospital de Girona. Una proposta ferma d'ubicació, *VII Congrés d'Història de Girona. La historiografia gironina, avui. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, LXV*.
- Nolla, J. M. (1977) *La Ciudad romana de Gerunda*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Nolla, J. M. (1988). *Gerunda: dels orígens a la fi del món antic. Fonaments. Prehistòria i món antic als Països Catalans*, 7, pp. 69-108 i dues làmines.
- Nolla, J. M. (2007). *Gerunda* y la defensa de la Via Augusta en la Antigüedad Tardía. Dins A. Rodríguez Colmenero i I. Rodà de Llanza (eds), *Murallas de Ciudades romanas en el occidente del Imperio. Lucus Augusti como paradigma. Actas del Congreso Internacional celebrado en Lugo (26-29-XI-2005) en el V aniversario de la declaración, por la UNESCO, de las Murallas de Lugo como Patrimonio de la Humanidad*. Lugo, pp. 633-647.
- Nolla, J. M. (2013). La ciutat entre l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana (segles V-XI). Dins *Girona. Construir la ciutat (I). De Kerunta a la crisi baixmedieval*. Girona, pp. 71-84.
- Nolla, J. M. (2014-2015). En els orígens del temple de Sant Martí Sacosta. Noves reflexions. *Butlletí Arqueològic*, 36-37, pp. 133-145.

- Nolla, J. M. (2018) *Carlemany i Girona. Discurs de recepció de Josep Maria Nolla i Brufau com a membre numerari de la Secció Històrico-arqueològica llegit el dia 27 de setembre de 2018*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- Nolla, J. M. (2022). La casa urbana unifamiliar a Girona durant l'alta edat mitjana (segles x i xi). Dades documentals i arqueològiques. *Rodis. Journal of Medieval and Post-Medieval Archaeology*, 5, pp. 209-230.
- Nolla, J. M. (2023). La *xenodochia* de l'ardiaca Oliba Llobató, *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, XXXI, pp. 253-265.
- Nolla, J. M. (2024). Món antic i alta edat mitjana a Girona en la historiografia d'ençà de la fundació de l'Institut d'Estudis Gironins (1946-2023). *VII Congrés d'Història de Girona. La historiografia gironina, avui, 24 de març de 2023. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LXV, en premsa.
- Nolla, J. M. i Palahí, L. (2011) *Els orígens de la basílica de Sant Feliu de Girona. Dades documentals i arqueològiques. Estat de la qüestió*, Girona (Estudis Arqueològics, 9).
- Nolla, J. M. i Palahí, L. (2014). El cementiri tardoantic del Mercadal de Girona i el culte al màrtir Feliu. Una nova interpretació. *Pyrenae*, 45(2), pp. 95-116.
- Nolla, J. M. i Sagrera, J. (1991). Noves exploracions arqueològiques a la Caserna d'Alemanys (Girona). Campanya d'excavacions de 1988. *Cypsela*, IX, pp. 177-195.
- Nolla, J. M. i Vivó, D. (2012). *Gerunda: les muralles*. Dins D. Vivó, L. Palahí i J. M. Nolla (eds.) *Parva Gerunda*. Girona, pp. 49-69 (Col·lecció Història de Girona 48).
- Nolla, J. M., Alberch, X., Merino, J. i Vivó, D. (1989). El sector oriental de les muralles de *Gerunda*. Noves aportacions al seu coneixement (Campanya d'excavacions de 1987 a la Torre Gironella). *Cypsela*, VII, pp. 111-130.
- Nolla, J. M., Palahí, L., Sagrera, J., Sureda, M., Canal, E., Garcia, G., Lloveras, Mª J. i Canal, J. (2008) *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*, Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 8).
- Nolla, J. M., Burch, J., Palahí, L., Amich, N. M^a, Canal, E., Casas, J., Castanyer, P., Sagrera, J., Sureda, M., Tremoleda, J., Vivó, D., Vivo, J., Costa, A., Prat, M., Simon, J. i Varenna, A. (2016), *Baix imperi i antiguitat tardana al sector nord-oriental de la província Tarraconensis. De l'adveniment de Dioclecià a la mort de Carlemany*, Girona.
- Palol, P. de (1967) *Arqueología cristiana de la España romana (siglos IV-VI)*, Madrid-Valladolid.
- Rius, J. (1928). Cartes antigues de Sant Martí Sacosta. *Analecta Sacra Tarraconensis*, IV, pp. 343-394.
- Sobrequés, S., Riera, S., Rovira, M. i Ordeig, R. (2003) *Catalunya carolíngia. Volum V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, Barcelona. Institut d'Estudis Catalans.
- Sureda, M. (2008) *Els precedents de la catedral de Santa Maria de Girona, De la plaça religiosa del fòrum romà al conjunt arquitectònic de la seu romànica (segles I aC-XIV dC)*, Tesi doctoral, Universitat de Girona.